

Samvete, ansvar och normativitet

Hannes Nykänen

Moral ses ofta som en fråga om allmängiltiga normer vi bör följa. Men vissa moraliska begrepp verkar inte passa in i ett normativt sätt att se på moral. Hannes Nykänen skriver om samvetet.

Då man talar om moral, dess innebörd och betydelse, så brukar man ta för givet att den konkreta och vardagliga innebörden av moral är klar och att oklarheter uppstår enbart i särskilda fall. Dunkelheter i filosofiska teorier om moral beror i sin tur på filosofiska, inte på moraliska, dunkelheter, tänker man. Men föreställningen om vardagsmoralens klarhet är ohållbar, och jag

ska här belysa vissa sidor av den här illusionen. Tyvärr är illusionen svår att skingra därför att den hålls vid liv av moraliska tillkortakommanden – inte av intellektuella förbiseenden. Det orimliga i illusionen borde bli uppenbart om man betänker hur politiskt och moraliskt tudelade de flesta samhällen i västvärlden är – och har varit. *Vems vardagsmoral är det som är så klar? Hur kan moraliska synsätt vara just den faktor som skaparsplitt-ring och fientlighet?*

Inledningsvis är det viktigt att skilja mellan tre moralbegrepp: vardagsmoral, samvettsmoral och kollektiv moral. Det man vanligtvis avser med vardagsmoral är som jag ser det inte samma sak som samvettsmoral. *Samvettsmoral* innebär att moraliska responser bottnar i den samvettsförståelse vi har för varandra. Det som samvetet ”säger” är vare sig auktoritativt, subjektivt eller objektivt: det säger egentligen ingenting utan är en erfarenhet som kommer sig av min *kärlekslöshet mot en annan människa*. Samvetet kunde karakteriseras som själens smärta då jag inser att jag är kärlekslös mot en annan människa. Samvetet dyker upp vare sig jag vill det eller inte. Jag kan förtränga det men inte radera det. Min avsikt är att visa att vardagsmoral är en förträngning av samvetet och alltså en förträngd form av moral. Det här betyder inte att samvetet ignoreras – det är inte möjligt – utan att samvettsupplevelsen förvanskas till normer och värderingar.

Till skillnad från samvettsmoral har vi den kollektiva vardagsmoralen som består av värderingar och normer. Värderingar och normer är kulturella skapelser. Det här betyder att de är ett uttryck för synsättet hos en given socialitet. Därför kallar jag vardagsmoralen för *kollektiv moral*, även om människors relation till samvetet i viss mening också är en helt vardaglig företeelse. Olikheterna i kollektiva (vardags)moraliska synsätt återspeglar olika uppfattningar om värderingar och normer. I termer av kollektiv moral betyder det här att innebörden i moraliska begrepp är relativ. Olika sociala grupper kan ha olika uppfattning om vad som är moraliskt rätt eller fel. Konsekvensen här är att moraliska värderingar blir godtyckliga. Moraliska värderingars relativitet är ett problem som filosofer försökt tackla genom att hävda att vissa moralnormer ”måste” antas vara *absoluta*, som till exempel förbudet att döda. Huruvida moraliska värderingar är relativa eller absoluta är en central fråga inom moralfilosofin. Men denna benägenhet att uppfatta normer och värderingar som konstitutiva för vår förståelse av moral vill jag kritisera. Det att vi *behöver* värderingar och normer för att upprätthålla samhället betyder inte att normer och värderingar utgör moralens grund eller ens att de är instanser av det goda.

Samvetet är vare sig relativt eller absolut. Om du handlar kärlekslöst känner du av det i ditt samvete oavsett vilka värderingar och normer du omfattar. Men människor kan förtränga sitt samvete på de mest gruvliga sätt. Ett samhälle kan därför inte förlita

sig på människors samvete. Gruvliga handlingar måste straffas och förhindras, men i motsats till vad både filosofer och andra gärna tror kan kärlekslöshet – ondska – inte *förstås* i termer av de normer och värderingar som reglerar ett samhälle. Det är benägenheten att uppfatta normer och värderingar som konstitutiva för vår förståelse av moral som jag här kritiserar.

MORAL SOM LYDNAD ELLER SAMVETE

Kollektiv moral är normativt, det vill säga förbjudande, och förbuden grundar sig på värderingar hos en given socialitet. Det är viktigt att inse att normer inte är uppmaningar eller handlingsförslag utan *diktat*. Du *bör* eller *bör inte* handla så och så. Ofta kallas ”moralens” påbud för *krav* eller betecknas som *imperativa*. Den kollektiva moralens förbud grundar sig med andra ord inte på moralisk förståelse och inbjuder inte till moraliskt reflekterande. De grundar sig på *auktoritet*.

Den kollektiva moralens auktoritära drag är i viss mening allmänt erkänd bland filosofer. Kollektiv moral är nämligen explicit angående kravet på blind lydnad. Att ifrågasätta giltigheten hos en moralnorm anses vara omoraliskt. I *Att slå rot* säger **Simone Weil** till och med att lydnad är ett själens grundbehov. **Kant** åter säger att vi är *underkastade* förnuftets insikt om morallagens *ovillkorliga befallning*. Filosofer av ett modernare snitt är knappast mer moderata: moralen sägs ange en absolut gräns för min vilja, moraliskt handlande anses bygga på ”moralisk nödvändighet” eller, i **Emmanuel Lévinas** termer, på ett *oändligt ansvar* för den andre. Problemet här är att betoningen på blind lydnad gör moralens innebörd oklar.

Här möter vi ett av de problematiska dragen i kollektiv moral. Det blir omöjligt att skilja mellan makt och moral. Kollektiv moral är med andra ord ett maktinstrument som förbjuder sådant som kollektivets majoritet – eller åtminstone tongivande kretsar – ogillar men som inte är omoraliskt ur ett samvetsperspektiv, som inte är kärlekslöst. Några plock från en oändlig lista: i början av 1960-talet ansågs långt hår hos pojkar av de flesta vara omoraliskt, ”busfasoner”; utomäktenskapligt samboende ansågs fram till 1970-talet vara moraliskt förkastligt; ”vaccinmotståndare” utmålas i dag som ansvarslösa personer; och så vidare. Det är kännetecknande för kollektiv moral att den försöker få det den förbjuder att *framstå* som en moralisk angelägenhet även då det inte alls är det. Normer som förbjuder handlingar som helt tveklöst är omoraliska i bemärkelsen onda (till exempel du skall icke döda) är inte mindre auktoritära än moraliskt godtyckliga normer (till exempel pojkar ska ha kort hår).

En central aspekt av den kollektiva moralens kraft är dess förmåga att få oss att känna skam och skuld. *Skuld och skam* uppstår om man *bryter mot sociala normer* även om normerna i fråga inte har med moral att göra – det vill säga om man omfattar nor-

merna i fråga. Men *dåligt samvete* är inte samma sak som skuld. Dåligt samvete har man då man förgriper sig på en annan *människa*, och den här responsen kan man förtränga men inte radera.

Den kollektiva moralen bygger inte på samvetserfarenheter utan är ett uttryck för sådant som ett givet kollektiv *vill förbjuda*. Samvetets ofrånkomliga men bortträngda närvaro i det kollektiva visar sig till exempel så att inte ens totalitära regimer vågar som skäl för förbud ange att de *ogillar* det som förbjuds. Det vore alldeles för provocerande eftersom det skulle avslöja att förbuden i fråga enbart handlar om maktmissbruk. Förbud motiveras så gott som alltid med ”moraliska” hänsyn för att skylla över att förbuden är utslag av maktmissbruk. Ett av problemen med att avvisa diktatur är att tendensen att normera och förbjuda har sin upprinnelse i kollektiv moral. Som vi har sett, är kollektiva moralnormer ofta *helt godtyckliga* ur ett samvetemoraliskt perspektiv. Däremot är det lätt att se de sociala maktanspråk som döljer sig bakom ”moralen”: långt hår (hos män), ogift samboende och vaccinkritik utgör alla ett hot mot en *viss samhällsordning*, en viss maktstruktur, som människor utan eftertanke försvarar. Eftersom den kollektiva moralen är auktoritär och i mångt och

mycket godtycklig blir kontrasten till diktatur inte synlig för dem som delar diktaturens värderingar och enbart *ideologiskt frånstötande* för dem som inte gör det.

SAMVETET SOM KÄRLEKENS VÄD- JAN TILL FÖRSTÅELSE OCH NORMA- TIV MORAL SOM SJÄLVBEDRÄGERI

Hur skiljer sig då samvetet från den auktoritära normativa moralen? En viktig skillnad är att samvetet inte är auktoritärt. Samvetet är kärlekens *vädjan om förståelse* – inte en auktoritet. Det goda kan inte förstås i termer av diktatur utan måste vara det *friaste som finns*. Samvete innebär enligt min mening att ”jag” erfar-känner att jag är eller har varit kärlekslös mot ”dig”. Det här har ingenting med lagar och auktoritet att göra. Men det är långt ifrån alltid som ”jag” erkänner min kärlekslöshet. Då jag förnekar mitt samvete så förnekar jag *en aspekt av min förståelse av dig*. Jag låtsas att jag inte förstår. I stället tyr jag mig till bortförklaringar genom att jag kräver *bevis* på att jag gjort dig orätt. Och då förutsätter jag *gemensamma normer* för rätt och orätt. Då jag förtränger mitt samvete har det alltså i sig en social dimension, för jag kräver då socialt kodifierade kriterier för ”påståendet” att jag, som det heter, ”felat”. I förträngning-

en åberopar jag alltså kollektiv vittnesbörd och den kan ta ställning enbart till explicita normer och kriterier för hur de ska följas. (Tendensen att tänka att moral är en social skapelse får sin första utformning i **Hegels** dialektik och har sedermera i varierande former kommit att bli en nästan allena rådande föreställning i västvärlden.) Även om det skulle visa sig att jag verkligen har brutit mot en norm, så har normativiteten en förträngande och överslätande funktion för jag fördrar att uppfatta mig som att jag har felat ("Man är ju inte perfekt...") framom att inse att jag har varit kärlekslös och helt kallt ignorerat mitt samvete. Normbrott och kollektiv skuld är lättare att bära än kärlekslöshet.

Den kollektiva moralens metanorm – att man ska följa de moraliska påbuden blint – har sin bakgrund i den omständigheten att kollektiv moral är ett moralsystem som bottnar i förträngning. Kollektiv moral är ett surrogat för någonting vi *inte – just precis inte – vill förstå*. Då jag tränger bort mitt samvete så betyder det inte att jag helt och hållet ignorerar moralen (det är inte möjligt), utan att jag *delvis ignorerar* den och *delvis deformerar* den så att den blir mer *uthärdlig*. Kravet på blind underkastelse är en del av deformationen. Kravet på underkastelse är med andra ord en ten-

dens som uppstår vid förträngning. Samvetets vädjan till kärlek och, därmed, förståelse är det som ignoreras. Kärlek kunde karakteriseras som *förståelsens öppenhet*, vilket är just det man i förträngningen flyr. Kravet på *blind lydnad* utgör med andra ord en omedveten strävan att "skydda" den kollektiva moralens förträngda ursprung från insyn.

SAMVETE OCH POLITIK

Hurudana politiska återverkningar får vår tendens att förtränga samvetet? Det är helt klart att de normer som förbjöd långt hår och ogift samlevnad hade som avsikt att under moralens täckmantel bevara en viss, borgerlig samhällsordning. "Moralen" var inget mer än ett politiskt redskap, även om de tongivande kretsarna naturligtvis inte uppfattade saken på det här sättet. Men i motsats till vad så kallade progressiva kretsar vill tänka utnyttjas kollektiv moral lika mycket av dem själva som av konservativa kretsar. Vi behöver inte gå till 1960- och 70-talens politiska rörelser för att hitta exempel på sådant. I dag ser vi överallt hur personer som inte fogar sig i de progressiva kretsarnas politiska agenda blir betecknade som fascister, rasister, högerextremister, hatretoriker och *förnekare* av diverse "sanningar" som egentligen är nor-

mativa utsagor vilkas giltighet upprätthålls bland annat så att kritik mot dem uppfattas som ”moraliskt” klandervärd. De konservativa å sin sida fortsätter att bedriva sin nationalistiskt-kristna ”moral”.

Sociala konflikter är inte enbart maktkonflikter, de präglas av en bitterhet och intill galenskap gränsande hätskhet som antyder att någonting mer står på spel. Vad? En given socialitet omhuldar inte sina normer och värderingar därför att de visat sig vara de rätta. Hur fastställer man alls sådant i en anda av blind lydnad? Sociala värderingar och normer uppfattas som om de ”bara vore där”, de är ”historiska”, och deras auktoritära status visar sig bland annat så, att om deras närvaro blir otydlig, om de förlorar sin auktoritet, så kan man med **G. H. von Wrights** ord få en ångestladdad känsla av att befinna sig i ett *värde-tomrum*. I avsaknad av auktoritet blir normerna meningslösa. Vad det i själva verket är fråga om är att en annan socialitet börjar föra fram sina värderingar och normer. Eftersom värderingar och normer är socialt genererade deformationer och ignoreringar av samvetserfarenheten har olika socialiteter också olika typer av deformationer och ignoreringar. Här måste man komma ihåg att vi talar om förträngningar, om sådant som vi undviker därför att vi inte står ut med det. Om du deformerar moral på ett annat sätt än jag så hotar din deformation det förment genuina i min moralsyn. Min förträngning kan bli farligt synlig för mig – och din för dig. Det är därför som man av ”moraliska” skäl vill förbjuda sina motståndare att framföra sina synsätt i offentligheten. Motståndarens diskurs är naturvidrig, ett övergrepp, kränkande, med mera. Du och jag kommer att ha oerhörda problem att mötas, men så möts vi ju inte heller som du och jag utan som bärare av förträngda, sociala koder. Förträngning kunde liknas vid illusionistiska trick: man måste stå på ett visst ställe för att de ska fungera.

Hätskheten i sociala konflikter bottnar inte i olikhet i sig, vare sig det gäller utseende, sedvänjor eller normer, utan i rädslan för att den andra ska blottlägga mina förträngningar. Då

man ”identifierar” sig med en given socialitet, så handlar det om att liera sig med ett kollektiv som man i smyg för sig själv bedömer att bäst följer och delar ens förträngningar – eller så har man vuxit upp med det specifika döljandet. ”Identifikation” innebär att man sammanbinder vissa av sina egna, moraliskt relaterade, förträngda-förträngande responser med en socialitet där dessa responser i all hemlighet ges en konstitutiv roll. Ifrågavarande responser är naturligtvis förbundna med vissa värderingar och normer. De personer som på 1960-talet identifierade sig med de borgerliga värderingarna och normerna reagerade på långhåriga pojkar med en stark, ”moralisk” indignation: ”sådana” pojkar uppfattades som ”busungar”. Men det ”busiga” bestod i själva verket bland annat i att borgerskapets könsliga stereotyper och därmed grunden för samlevnad, kärlek, med mera blev ifrågasatta. Det här betyder inte att de nya trenderna alls skulle ha varit mindre stereotypa och normativa, de utgjorde bara en något avvikande kollektiv moral. I dag är de könsliga förträngningarna annorlunda men lika förvirrade.

Det verkar som om jag skulle mena att ingenting har blivit bättre i moralisk mening – och det menar jag också. Men vi som lever i dag har fått det bättre på *så sätt* att vi lever i enlighet med värderingar och normer som vi vill skydda oss med – bortsett från att det råder en bitter strid om vem som ska få räknas med i vi:et, om vilka värderingar och normer som ska vara de rådande. Men våra värderingar och normer har precis samma, förträngande relation till vårt samvete som tidigare generationers värderingar och normer. Vi idag är inte på något sätt mer benägna att ”lyssna” till vårt samvete än människor var förr.

Menar jag då att alla former av kollektiv moral är lika förkastliga? Nej. En del kollektiva moraliteter är mindre kollektiviserande än andra. Ju mer kollektiviserande ett samhälle är, desto rigorösare är de auktoritära normerna i samhället och desto mer diktatoriskt är samhället i fråga. Det vill säga: *ju mer och ju strängare normer, desto mer auktoritärt samhälle*. Det ligger alltså i sakens natur att en diktatur moti-

veras med ”moral”, med givna värderingar och normer. Det spelar igen roll hur skenbart goda värderingarna är. Nazitysklands vurm för natur- och djurskydd och Sovjetunionens vurm för fred och global solidaritet utgjorde inte ”goda sidor” i eljest korrupta regimer. Vilken typ av normativitet som helst, vare sig den är progressiv eller konservativ, är nyttig för maktinstanser, för om en normativitet har en resonansbotten i kollektivet så ger den därmed tillgång till makt över människor. Det här gäller även om normerna omfattas av en minoritet, för det är de mest fanatiska grupperna i ett samhälle som tenderar att ange dess riktning. Det korrupta i auktoritära samhällen består i *hur långt* man är beredd att driva implementeringen av sina värderingar och normer. Med andra ord: *hur normativ* man är beredd att vara.

Då en kollektiv norm blir upplöst uppstår inte frihet i dess ställe utan en ur normlösheten uppkommen godtycklighet – gränslöshet – där samhället inte ingriper i människors ansvarlösa beteende. Hur långt ett samhälle står ut med människors ansvarlöshet är en svår fråga. Föreställ dig hur gatubilden skulle se ut om vi hade en totalt fri drogpolitik. För att minimera våld, bedrägeri, drogmissbruk, med mera, förbjuder, straffar och begränsar samhället människors handlingar. Men man bör inse att kollektiv moral förbjuder handlingar utan att bry sig om människors samvete och utan att bry sig om huruvida det som förbjuds alls i samvetsmening är omoraliskt. Samhällsmoral bör därför inte förväxlas med ”det goda”. Då det sker uppstår de auktoritära normativa system som bygger på makt, hat och konflikter. Ur ett samvetsperspektiv innebär ansvar bland annat att man inser den kollektiva moralens diktatoriska karaktär. Man kunde säga att politisk och personlig moral här sammanfaller.

HANNES NYKÄNEN är pensionerad filosof. Han har undervisat och forskat vid Helsingfors universitet och Åbo Akademi och är medlem av redaktionsrådet för *European Journal of Psychoanalysis*.